



KALEVALA, KANSANRUNOUS JA KIRJAKIELI

Kalevala on siitä erikoinen teos, että sen sisällöstä ja laajuudesta puhuttaessa ajatellaan tavallisesti sen toista, vuonna 1849 ilmestynyttä laitosta. Myös käännökset eri kielille on tehty yleensä tästä. Jos taas puhutaan kansalliseepoksemme iästä, ajatellaan yleensä sen ensimmäisen laitoksen alkuosaa, joka ilmestyi vuonna 1835 (loppuosa vuonna 1836). Tässä mielessä on hyvä, että on omistettu juhlavuosia myös Kalevalan toiselle painokselle, ja toisaalta on paikallaan, että myös ensimmäisestä laitoksesta otettiin vuonna 1999 lopultakin uusi painos. Itse asiassa tätä ensimmäistä painosta tunnetaan meillä kovin heikosti — sitähan painettiin aluksi vain 500 kappaletta, ja painosta riitti runsaat kymmenen vuotta.

Nuo Kalevalan kaksi erilaista laitosta tunnetaan myös Vanhana Kalevalana (VK) ja Uutena Kalevalana (UK). Näiden lisäksi puhutaan Kalevalan esiaisteista tai kehitysvaiheista, joilla tarkoitetaan Elias Lönnrotin aluksi julkaisematta jääneitä pienoisorunoelmia Lemminkäinen, Väinämöinen ja Naimakansan virsiä — kaikki vuodelta 1833 — sekä vuonna 1834 valmistunutta, niin ikään vasta Lönnrotin kuoleman jälkeen julkaistua pienoiseeposta Runokokous Väinämöisestä, josta on myöhemmin käytetty myös Alku-Kalevala-nimitystä. Tavallaan viimeinen kehitysstaste on vuonna 1862 ilmestynyt Lönnrotin itsensä lyhentämä Kalevalan laitos. Kai Niemisen suorasanainen Kalevala 1999 (1999) samoin kuin Matti Lehmosen savonkielinen Kalevala (1999) ynnä muut sellaiset kuuluvat sitten jo toiseen kategoriaan.

Lönnrot kirjoitti Kalevalansa vahvasti kansanrunojen pohjalta ja teki näin myös karjalais-suomalaista kansanrunoutta tunnetuksi. Vähän ennen Kalevalaa ilmestyi lisäksi koko

joukko muita kansanrunojulkaisuja, jotka syyttä suotta ovat usein jääneet Kalevalan varjoon. Niillä on ollut merkitystä myös suomen kielen kehittymisen kannalta.

Kalevalan suuriin ansioihin on luettu muun muassa se, että sen vaikutuksesta käymistilassa ollut läntispainotteinen kirjakielemme sai runsaasti itämurteista sävyä, ennen kaikkea itämurteiden sanastoa. Seuraavassa tarkastelemme, mitä äänne- ja muoto-opillisia piirteitä Kalevala toi suomen kirjakieleen, miten se kehitti sananmuodostusta ja ennen muuta miten se rikastutti kieltämme uusilla sanoilla ja teki tunnetuksi 1800-luvun alussa kansanrunojulkaisuissa ja vähän muissakin julkaisuissa esiintyneitä uudissanoja.¹

ÄÄNNEOPPIA

Äänneopillisissa ratkaisuissaan Lönnrot näyttää tasapainoilleen eräänlaisen kansankielisyyslinjan ja perinteisen kirjakielen linjan välillä. Runojulkaisuissa kansankieltä suosiva linja pääsi yleensä voitolle. (Ks. esim. Anttila 1931: 114–115, 234–235 ja 1935: 191–203; Syrjänen 1930: 20–24.)

Kalevala teki suomalaisille itämurteiden ohessa myös karjalan kielen tutummaksi. Tosin Lönnrot näyttää itse pitäneen ainakin vienalaismurteita suomen kielen murteina (ks. Val1: 365; Val5: 412). Erityisesti juuri VK:ssa on runsaasti karjalaisuuksia, ennen kaikkea vienalaisuuksia. Suurin osa niistä kuuluu sanaston piiriin, mutta jonkin verran karjalan äänne- ja muoto-oppikin kuuluu tekstissä, samoin johto-oppi.

Pitkien *a*- ja *ä*-vokaalien merkitsemisessä Lönnrot teki tyylikkään kompromissin. Ensi tavussa eli pääpainollisessa tavussa on länsimurteiden tapaan aina kahdella vokaalilla merkitty pitkä *a* ja pitkä *ä*; esimerkiksi

*Kaato haavan hartioilta.
Käänti päätä päivän alle.
Toki saanen saalihiksi, Sata saavia lihoa.
Päässä paasinen kypäri.*

Kauempana sanassa sitä vastoin on vienalaismurteiden ja monien suomen itämurteiden mukaisesti (ks. Kettunen 1940: kartta 179) — ja runomitan vaatimuksesta — *oa*, *eä*; esimerkiksi

*Selkeä silittelevi, Taljoa taputtelevi.
Otan kolme koiroani, Viisi villa hänteäni.
Katso illalla sukoa, Aamulla tereä harjan.
Sillä aitoa sivalti, Käärmetarhoa tapasi.
Soma suonten keträäjä (mutta: Rautarihman keträäjä — nähtävästi painovirhe).*

Samaa periaatetta Lönnrot noudatti myös UK:ssa.

Vokaaliyhitymien *-ea*, *-eä* merkitsemisessä Lönnrot seurasi aikansa kirjakielen tavallisinta käytäntöä ja merkitsi ne Kalevalan ensimmäisessä painoksessa *-ia*:lla ja *-iä*:llä,

¹ Artikkelin pohjana on Matti Punttilan Parikkalassa Pietari Hannikaisen symposiumissa 19.9.1999 pitämä esitelmä. Kiitämme Lea Laitista, Laila Lehikoista ja kahta tuntematonta arvioijaa kommenteista.

esimerkiksi *Kuuna kullan valkiana* ja *Pimiässä Pohjolassa*, vaikka Vianan karjalassa onkin yleensä *valkie*, *pimie*. UK:n ilmestyessä vuonna 1849 Lönnrotin kanta oli jo muuttumassa *-ea:n* ja *-eä:n* hyväksi, joten hän merkitsi toiseen painokseen *kuuna kullan valkeana* ja *pimeässä Pohjolassa*. 1850-luvulla useimmat muutkin kirjoittajat lähtivät tässä kysymyksessä Lönnrotin linjoille (Lehikoinen ja Kiuru 1998: 91).

Konsonantiston puolelta on tärkeää muun muassa se, että Lönnrot alkoi VK:ssa käyttää jokseenkin säännöllisesti *ts*:ää. Ainoat poikkeukset taitavat olla *loihtia* ja kerran esiintyvä *jouhtenia*. Jälkimmäinen on UK:ssa korjattu *ts*:lliseksi. Edellinenkin on tavallisesti muutettu *loitsia*, *loitsija*, *loitsu* -asuihin (kerran *loihulla*). Suomen kirjakielessähän verbeille *loitsia* ja *loihtia* kehittyi sittemmin pieni merkitysero. Virheellisen etymologionin takia Lönnrot muutti myös VK:n *ohto*-tapaukset (<< **okte*) UK:ssa *otsoiksi*. Kirjakieleen valittu *ts* oli kansanomainen vain osassa suomen kaakkoismurteita (ks. Kettunen 1940: kartat 8–10), mutta muistutti karjalan kielen affrikaattaa enemmän kuin suomen muiden murteiden kilpailevat variantit, mikä Kalevalan laatijan silmissä oli varmaankin tärkeä peruste. Vielä vuosien 1833–1835 kirjeissään ja artikkeleissaan Lönnrot kirjoitti usein esimerkiksi *vatta tyhjentäpäi ittensä*, *kattomassa*, *Ruottiin*, *ite*, *katella*, *metästä*, *kahtonevat*, *kuhtu*, *vahtakivuistaan*. C. N. Keckmanille vuonna 1833 lähettämässään kirjeessä Lönnrot suosittelee radikaalisti *ts:n* ja sen murrevastineiden korvaamista *z*:lla, esimerkiksi *mezzä* : *mezän* (Val1: 53).

Suomen kirjakielen ortografiaan *ts* vakiintui vasta 1800-luvun alkupuolella. Raamatussa *tz*-yhtymä säilyi aina vuoteen 1852. (Rapola 1965: 95; Lehikoinen ja Kiuru 1998: 78.)

Kiintoisaa on huomata, että Lönnrot käytteli *t:n* heikkona vastineena *d*:tä jo 1820-luvun suomenkielisissä kirjeissään ja jopa kansanrunoteksteissään. Kanteleen kolmen ensimmäisen osan (1829–1830) runot hän kirjoitti kuitenkin itämurteiden tapaan ilman *d*:tä, mutta otti jälleen joissakin neljännen osan runoissa (1831) sen käyttöön. Kalevalan ensimmäisessä painoksessa Lönnrotin kanta oli jälleen muuttunut itämurteiden ja karjalan eduksi, vieläpä niin jyrkästi, että hän (yhtä poikkeusta lukuun ottamatta) ei käyttänyt *d*:tä edes johdannossa eikä runojen alkutiivistelmissä. Toisessa painoksessakaan hän ei käytä *d*:tä runoissa, mutta kyllä johdannossa, tiivistelmissä ja runojen nimissä. Lönnrot ilmoittaa muutamissa kirjeissäänkin suhtautuvansa *d:n* käyttöön runoissa eri lailla kuin proosassa. (Ks. Syrjänen 1930: 20–24.)

Konsonanttityhtymän *sk* heikkona vastineena on Vianan karjalassa usein pelkkä *s* (~ *š*), esimerkiksi *leški* : *lešen*, *laiska* : *laisan*. (Vrt. Kettunen 1940: kartta 63.) Lönnrot ilmoittaa VK:n johdannossa muuttaneensa karjalaisten ääntämyksen mukaisen *kosen* muotoon *kosken* (Val5: 181), mutta jonkin verran astevaihtelutapauksia eepokseen silti on jäänyt; esimerkiksi

Eikä oinasta isetä, Tuoa härkeä tupahan (myös UK:ssa: *Tahi ei oinasta isetä*)
Vait pöyällä vasesta (myös UK:ssa: *Kaikki varpahat vasesta*)
Elä korvia koseta (myös UK:ssa: *Eläkä korvia koseta*; *Kolmannen kosen vesinä ~ keskelle kosen kiveä*)
Itse laivahan laseksen (myös UK:ssa *Itse laivahan laseikse*; *laulaen lasettakohon*).
Hyppäsi mäen nisalta (UK:ssa *niskalta*, *niskat* jne.).

Lönnrot on jättänyt UK:ssakin esimerkiksi *kosen*-muodon (pro *kosken*) säkeeseen *keskelle*

kosen kiveä, koska vanhamittaisessa kansanrunoudessa runojalan laskuun sijoittuvan pääpainollisen tavun on oltava lyhyt.

Astevaihtelutyypin *sk : s* on levinnyt jossain määrin myös suomen kaakkoismurteisiin ja kaakkosiin hämäläismurteisiin, mutta suomen kirjakieleen se ei ole kotiutunut.

Myös *tk*-yhtymä on Vienan karjalassa usein astevaihtelussa, esimerkiksi *matka : matan, petkelet : petel*. VK:n johdantoluvussa Lönnrot sanoo kirjoittaneensa Kalevalaan *matassa*-muodon sijaan *matkassa* (Val5: 181). Ainoat poikkeukset lienevät virkkeissä: *Ellös itke poikueni, Ei ole itettäviä* (myös UK:ssa: *Ei ole itettäviä, suuresti surettavia*) ja *Ei ollut sitä urosta, – – Kullen ei ituksi käynyt* (UK: *kellen ei itkuksi käynyt*), *Yhen ihmisen itusta, Yhen immen kyneleistä*. Runomitta vaatii näihin *itettäviä, ituksi, itusta*, mutta ilmeisesti ymmärrettävyyden takia Lönnrot on UK:aan merkinnyt kerran *itkuksi*.

Suomen murteisiin tällainen astevaihtelu ei ole levinnyt, eikä se ole liioin vaikuttanut suomen kirjakielen muotoutumiseen.

Karjalan ja suomen itämurteiden voimakas vaikutus näkyy myös siinä, että tavunloppuiset klusiilit ovat VK:ssa usein säilyneet soinnillistenkin konsonanttien edellä. UK:ssa läntinen edustus näkyy vahvempana, mutta ei suinkaan niin säännöllisenä kuin teoksen johdannon (s. VII eli Val5: 413) perusteella voisi odottaa. Esimerkkejä:

VK: *keträtä, ketreäjä, keträvarsi, keträpuu* (UK: *kehrätä, kehreäjä, kehräellä, kehrä, kehrävarsi, kehräsilmä, kehruuaika*), *tetri, tetryt* (UK: *teiri, teirikarja, meriteiri, vesiteiri*). Vaihtelua on sanoissa *atra ~ aatra ~ aura* (UK: *aura*), *petra, poropetra ~ jalopeura* (UK: *peura, poropeura, jalopeura* jne.), *otra(nen), otron ~ ohranen* (UK: *ohra, ohranen* jne.).

Vaihtelematon *tr* on molemmissa laitoksissa sanoissa *atria ~ atriomet, huotra, kutri, utra, vetreä, satronainen* (= aamuinen, aamullinen), UK:ssa lisäksi *atrain, katras, Imatra, Kaatrankoski*. Vaihtelemattomat *tr*-tapaukset näyttävät enimmäkseen olevan germaaniselältä taholta (*atria, huotra, ?katras, ?vetre(s)*) tai venäjältä (*atrain, kutri, satronainen*) saatuja lainasanoja. Useimmat näistä ovat nykysuomessakin *tr*-llisiä. Esimerkiksi *atrain* näyttää nykykielessä olevan yleinen, vaikka se vielä NS:aankin merkittiin *ahrain*-muodon murrevariantiksi.

VK:ssa on samoin *kakra ~ kauranen* (UK:ssa *kaura* jne.), *takra* (= onki, ongenkouku, täkyrauta), *takrarauta* (UK:ssa samoin), toisaalta säännöllisesti *nauroa* (UK:ssa *nau-roa, naurattoa, naurella, nauru, naurusuu, nauranta*), *nauris* (UK:ssa *nauris*), *niekla ~ neula* (UK:ssa *neula, neuoa* jne.), *pakla ~ paula* (UK:ssa *paula*), *taklarauta ~ taula, laklut* (= villihanhi; UK:ssa *lakla*).

VK:ssa esiintyy myös sellaisia muotoja kuin *kopra, kopraista, kopristella* (UK:ssa *koura, kouraista, kouristella, koverakoura, rautakoura* jne.), *tupruta* (UK: *tupruta, tupru*) ja *äpräs* (UK:ssa *äyräs*) sekä *viepraella* (= viistellä, kallistella; UK:ssa *vieprahtoa, vieprahella*). UK:ssa on lisäksi *kauris* sekä toisaalta *kopru* (= vesiputous, ryöppy), *hieprukka* (= sievistelevä olento, neito).

Konsonanttityhtymä *pl* esiintyy säilyneenä niin VK:ssa kuin UK:ssakin. VK: *kapla* (UK: *kapla, kaplas*), *kupla* (UK: *kupla* ym.), *viplö* (= viipale; UK: *viplö*); UK: *kaplukka* (= korkokenkä; < ven.), *nyplä* (= nappi), *taplikkainen* (= täplikäs).

▷

MUOTO-OPPIA

Lönnrot ja useat muutkin 1800-luvun kirjoittajat käyttivät kirjoituksissaan sellaisia itämurteista ja karjalasta peräisin olevia refleksiivityyppejä kuin *ajaksen, pistäksen, kumar-teleksen, loihe(n), löihe(n), taantelihe(n)* ja niin edelleen. Beckerin, Poppiuksen ja useiden muidenkin 1800-luvun kieliopillisissa kuvauksissa refleksiivisiä taivutusmuotoja esiteltiin, mutta vuosisadan lopun kielioppeihin refleksiiviparadigmoja ei enää otettu (Häkkinen 1996: 122). 1900-luvulle tultaessa refleksiiviverbit kävivät teksteissäkin harvinaisiksi, mutta vielä Nykysuomen sanakirjan (NS, 1951–1961) taivutustaulukoissa ne ovat mukana. Suomen kielen perussanakirjaan (PS, 1990–1994) refleksiiviverbien taivutus-taulukoiden ei katsottu enää kuuluvan.

Yksikön ja monikon toisen persoonan optatiivimuotoja (esimerkiksi *uiskennellos, vie-köötte*) esiintyy jonkin verran Kalevalassa, ja niiden käyttöä on eräissä kieliopissa pidetty mahdollisena vielä 1900-luvullakin. (Tarkemmin ks. Leskinen 1972: 398–407; Häkkinen 1996: 122–123.)

UK:ssa on joitakin esimerkkejä myös eventivimuoduksesta (esim. *suuttuneisi*), mutta niiden käyttö kirjakielessä jäi lyhytaikaiseksi (Häkkinen 1996: 123).

Karjalasta Lönnrot omaksui Kalevalaan myös niin sanotun *-ja/-jä*-partisiipin (vrt. Impilahti *puhuja hebone* = puhuva eli puhallustautinen hevonen); esimerkkejä VK:sta:

*Miesten syöjälle selälle, Urosten upottajalle
Täynnä heiniä hyviä, Me'en maahan vuotajia, Simatilkun tippujia.
Kun ois osajan luona, Miehen mahtavan käsissä!*

UK:ssa partisiippityyppi on säilytetty, mutta suomen kirjakieleen se ei kotiutunut.

Suomen nykyisen kirjakielen abessiivin päätte *-tta/-ttä* on kansanomaisen lähinnä peräpohjalais- ja kaakkoismurteissamme sekä karjalassa (ks. Kettunen 1940: kartta 36). Ruotsin vallan ajan kirjakielessä abessiivi oli lähes säännöllisesti yksinäis-*t*:llinen. 1800-luvun alkupuoliskon aikana siirryttiin vähin erin geminaatalliseen abessiiviin muun muassa siksi, että sen päätteestä puuttui niin sanottu loppukahdennus (jonka merkitseminen tuotti päänvaivaa) ja se erosi selvästi partitiivista. (Lehikoinen ja Kiuru 1998: 102–104.) Vaikinnuttamisprosessissa Kalevalalla on varmasti ollut tärkeä osansa. VK:n esimerkkejä:

*Ilman kirjokintahitta, Rautasitta rukkanasitta, Vaskisitta vanttusitta.
Eipä synny rauta raukka Ilman tuimatta tuletta, Eikä kasva karkiaksi Ilman vees-sä kastumatta.
Alasti alakivellä, Ilman vyöttä, vaattehitta.
Ilman muutta pyvyksettä.
Elä suihka sutsunatta, Eläkä räämi rätsinättä, Elä kengättä kehaja (pukeutumiso-ohjeita morsiamelle).
Ei kuullut kukotta nosta, Kanan lapsetta kavata.
Ei saalis viatta saaha.*

Prolatiivisijan käyttö on rajoittunut sekä vanhassa että nykyisessä suomessa joihinkin senttyyppeihin ilmauksiin kuin *alitse, ylitse, ohitse, lävitse, maitse, vesitse, postitse, puhe-limitse*. Lönnrot olisi selvästikin halunnut laajentaa epäproduktiiviksi käyneen sijamuodon käyttöä (esimerkiksi Val3: 115, 119, 129) ja viljeli omista kirjoituksistaan sekä monikollisia että yksiköllisiä prolatiiveja (*järvetse ~ järvitse*). Kirjeessään rovasti Pehr Tick-

lénille Lönnrot mainitsee edestakaisesta rahojen lähettelystä »ensin H:stä *Kristinatse* tänne ja täältä taas sinne Teidän perillenne» (Val1: 162).

Karjalan kielessä prolatiivit ovat melko tavallisia. Sama pätee Kalevalaan. VK:n esimerkkejä: *alitse, hartioitse ~ hartiotse, kaikitse, kujatse, kylitse, lomatse, nenätse, olkapäitse, peritse, poikitse, sivutse, tanhuatse, tanteritse (lastutanteritse), teitse, yläitse*. Kaikkien näiden kirjalliset ensiesiintymät ajoittuvat 1800-luvun alkuvuosikymmenille. Muita prolatiivityyppjä edustavat VK:ssa *vieretsi* ja *puiti* (= puitse).

SANASTO

Karjalaisuuksia on luonnollisesti myös Kalevalan sanastossa runsain määrin. Veikko Ruoppila on vuoden 1964 Virittäjässä tarkastellut VK:n karjalaisuuksia (Ruoppila 1964: 18–39). Hänen mainitsemistaan 67 sanasta vain 26 esiintyy NS:ssa ja ainoastaan seitsemän — *ange* (= ankea), *huotra, kutri, kyly, maamo* (= äiti), *maammo* ja *tuohus* — on pääsyt VK:aa runsaat 150 vuotta myöhemmin julkaistuun PS:aan, usea niistäkin varustettu na runokieleen, kansankieleen tai ylätyyliin viittaavalla tyylimerkinnällä.

Ruoppilan luetteloa voi täydentää ainakin seuraavilla:

alttina (= 3 kopeekan kupariraha), *eule* (= ei ole, UK:ssa aina *ei ole*), *koltsanen* (= rengas; sormus), *kuujanen* (= järvilohi, taimen), *lekuttaa* (= heiluttaa), *lekutella* (= heilutella), *neteli* (= viikko; jo Lönnrotin Kantele 2:ssa 1829), *niekla* (= neula; jo Lönnrotin Kantele 3:ssa 1830: *niekliin*), *niemes* (= niemeke; jo Lönnrotin Kantele 3:ssa 1830, myös Kymenlaakson murteissa), *pakaella* (= kertoilla), *pakajaa* (= puhua, sanoa), *perota* (= kengän päällinen, kauto), *polttina* (= puoli ruplaa), *raanta* (= työ, raataminen), *riehkiä* (= huitoa, rehkiä yms.; myös suomen itämurteissa), *riehto* (= rehto, seiväsväli aittaa, myös suomen itämurteissa), *riuna* (= 10 kopeekan vaskiraha), *tenka* (= raha; jo 1637 Schroderus ja Ganander 1787), *toveri* (1728 A. Achrenius: *toweritz*, 1745 Juslenius), *tukat* (= hiukset, tukka), *ussakka* (= pitkä turkinvyö), *utra* (= kurja, raukka), *viikon* (= kauan), *vilu* (= kylmä, myös substantiivi).

Karjalaislainoihin kuuluneeseen myös sana *uidin*, vaikka Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaisessa Sanakirjassa sen yhteydessä viitataan *uida*-verbiin ja annetaan merkitykseksi 'ngt till simning hörande redskap'. VK:ssa sana tavataan yhteydessä: »Tuoppa paita palttinainen, Hipiälle hiettömälle, Iholle alastomalle, Tuoppa kaatiot kaposet, Uitimille uittomille, Säärille sasuttomille.» Otaksumme, että *uittimet* on johdettu karjalan 'menemistä, poistumista' tarkoittavasta verbistä *uittie ~ uidie* ja tarkoittanee siis »menimiä», mihin viittaa myös toistosäkeen *säärille*. Pidämme lisäksi mahdollisena, että sanan *uittomille* paikalla pitäisi olla *uuttomille*. *Uuton* merkitsee muun muassa 'täysin uupunutta' (Lönnr.), mikä on varsin lähellä toistosäkeen *sasuton*-sanan merkitystä 'ytimetön, voimaton' (Lönnr.). Näistä Ruoppilan luettelon täydennykseksi esittämistämme 25 sanasta vain *toveri* on yltänyt PS:aan.

Paavo Pulkkinen (1986: 278–305) on ensimmäisenä tutkijana yrittänyt yksityiskohtaisesti selvittää, kuinka paljon Kalevalan kautta on tullut sellaisia uusia sanoja, jotka ovat päätyneet Nykysuomen sanakirjaan eli puolen vuosisadan takaisen kirjakielemme leksikoon. Hän on löytänyt tällaisia sanoja kaikkiaan 221 ja ensiesiintymältä vaikuttaviakin lähes 200. Pulkkinen laskelmat perustuvat UK:aan, josta jo August Ahlqvist vuonna 1878 toimitti täydellisyyttä tavoittelevan sanaston. Myös Aimo Turusen Kalevalan sanakirja

▷

(1949) ja Kalevalan sanat ja niiden taustat (1979) pohjautuvat samaan laitokseen.

Pulkkinen teki tutkimuksensa VK:n juhlavuoden aikoihin — häntä itseään lainataksemme — »käytettävissä olevien apuneuvojen varassa». Sitten näitä apuneuvoja — muitakin kuin Pulkkisen tarkoittamia sanakirjoja ja sanastoja — on saatu merkittävästi lisää. Niinpä Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen (KKTK) on luotu konelukuisia korpuksia paitsi nykykielestä myös vanhasta kirjakiielestä ja 1800-luvun kirjakiielestämme. Paljolti tutkimuskeskuksen vanhan kirjakielen korpuksiin perustuu myös Raimo Jussilan vuonna 1998 julkaisema *Vanhat sanat* -teos, johon on pyritty kirjaamaan nykysuomen sanojen ensiesiintymät silloin, kun ne ovat peräisin Ruotsin vallan ajalta eli kaudelta ennen vuotta 1810. Jussilan kirjan avulla voi karsia 1800-luvun tekstien sanoista ne, jotka ovat olleet kirjallisessa käytössä jo varhemminkin.²

KKTK:n 1800-luvun kirjasuomen hankkeen korpuksessa on muun muassa joukko Kalevalaa ennen ilmestyneitä kansanrunousjulkaisuja, esimerkiksi K. A. Gottlundin *Pieniä Runoja Suomen Poijille Ratoxi* (PRSPR 1818, 1821) ja saksalaisen Hans von Schröterin *Finnische Runen* (1819). Schröterin suomalaisavustajina olivat Abraham Poppius, A. I. Arwidsson, Gottlund ja A. J. Sjögren (Hautala 1954: 92–93). Lisäksi korpuksessa on muun muassa Reinhold von Beckerin Väinämöisestä (Turun Viikko-Sanomien eli TVS 1820), Zachris Topelius vanhemman Suomen Kansan Vanhoja Runoja ynnä myös nykyisempiä *Lauluja 1–5* (SKVR 1822–1831) ja Elias Lönnrotin *Kantele 1–4* (1829–1831).

Pulkkisen ensiesiintymäluettelon 190 sanasta ainakin puolet tavataan jo joko Jussilan ensiesiintymäjulkaisussa tai 1800-luvun Kalevalaa vanhemmassa korpuksessa (Jussilalla 53, 1800-luvun korpuksessa 43). Pulkkinen on kuitenkin sikäli aivan oikeassa, että Kalevalan välityksellä monet itämurteiden sanat ja sanonnat saivat huomiota ja tulivat länsisuomalaisillekin tutuiksi. Välittäjänä oli ennen kaikkea Kalevalan toinen painos, jota Pulkkinen käyttää artikkelissaan pääasiallisena lähteenään. 190 sanan ensiesiintymäluetteloon karsinnan jälkeen jäävistä 94 sanasta on 37 jo VK:ssa, loput 57 vasta UK:ssa.

Olemme aakkostaneet kaikki VK:n saneet ja verranneet näin syntyneitä sanastoja Jussilan *Vanhat sanat* -teoksen sanastoon ja KKTK:n 1800-luvun korpuksen sekä toisaalta Nykysuomen sanakirjan ja Suomen kielen perussanakirjan hakusanoihin sekä yhdys-sanojen perusosien yhteydessä esitettyihin esimerkkisanoihin (esim. *hanhilauma* s.v. *lau-ma*, *nahkaruoska* s.v. *ruoska*). Tällä tavoin olemme suhteellisen luotettavasti saaneet selville ne nykysuomen sanat, joiden ensiesiintymä on joko VK:ssa tai 1800-luvun alussa ennen vuotta 1835 julkaistussa kansanrunoudessa tai muussa painetussa tekstissä.

Laskelmiemme mukaan VK:ssa on 184 NS:aan pääsyyttä sanaa, joiden kirjallinen ensiesiintyminen tapahtui juuri Kalevalassa. Sanat ovat seuraavat:

ahovieri 264, 301,³ *alanne* 217, 227, 230, 231, 232, *allitteraatio* 189, *alve* 220, *ammunta* 307, *ansiotyö* 209, 230, *armaus* 241, *astahtaa* 305, *aukeilla* (~ *aukiella*) 246, *ehättää* 302, 303 (myös Lönnrotin Vali 1835), *epäpätö* 243, *epäpätöinen* 264, *eräs* 175, 176, 190 (myös Lönnrotin Vali 1835), *etevä* 185, 227, *hallikoira* 228, 229,

² Tämän artikkelin Ruotsin vallan aikaiset ensiesiintymätiedot ovat Jussilalta, ja niissä käytetyt lähdemerkinnät taas Vanhan kirjasuomen sanakirjan johdannosta (1985: XIV–XLIII). Venäjän vallan aikaiset tiedot viittaavat mainittuun KKTK:n 1800-luvun kirjasuomen korpukseseen.

³ Sanan jäljessä olevat numerot viittaavat Lönnrotin Valittujen viidennessä osassa olevan VK:n sivuille.

hanhilauma 219, hanhut 248, heinäkenkä 210, henkällä (henkällä) 242, hereä 224 (herehisin hettehisin), hetale 300, hiema 241, hiesukko 299, hietaharju 192, 228, 245, hietikko 284, hihitellä 265, huolinta 305, hurahtaa 200, 201, häilähdelä 250, immyt 185, 232, 241, 258, 259, 305, inha 194, islantilainen (islandilainen) 176, istujainen 247, jolkutella 245, 271, jännin 191, järjestää 176, kaadanta 263, kaarrutella 243, kainaloinen 229, 232, 246, 311, kaivotie 177, kajahutella 298, kaksikorvainen 239, 254, kaksitavuinen 186, 189, kaksiviikkoinen 312, 314, kalke 237, 246, karahdella 275, karskahtaa 193, karvaturpa 299, kataluus 273, kelkkainen 245, kenties (ken tiesi) 177, 189, keruu 175, keräelmä 185 (keräilmissään), keskipäivä 192, 243, kevyimieline (Elgfoth 1763: keviämieline) 180, kierrin 196, kiinnitin 279, kohahtaa 192, kohotin 234, 235, koukkupolvi 245, kukutella 210, kukuttaa 211, kullaton 222, kuluke 189, kutri 248, kuuhut 216, 284, 294, 295, käyk-käleuka 220, käännähdyttää 192, laadinta 204, 220, laadittaa 258, lammaskarja 254, lapsut 261, lehahtaa 217, leivonta 244, lemmein 311, lepikkoinen 243 (NS: lepikkoinen, lepikko ~ lepikkö), lesty 238, lietsin 268, 269, 271, lihakeitto 254, limitysten 201, 294, lipsahtaa 200, liuotella 218, 228, luksutella 278, lumilinna 293, lunastin 203, maammo 229, 267, 308, maamo 309, mahtipontinen 222, 225, mansikkainen 246, meryt 282, mielijohde 285 (mielijuohdehista), (kynnen) mustukainen 255, muurahaiskeko 265, muuttelo 213, 292, 302, myötään 217, noituilla (~ noituella) 236, nostanta 214, 273, 295, notkahdella 306, notkutella 243, nousenta 246, nuoriso 189, 190, 220, 239, 240, 247, 248, 277, 283, 307, 309, 315, nuotiotuli 243, ojavieri 243, oletella 245, 249, omenut 314, opastella 241, 244, oranen 275, otanta 241, 278, perilauta 225, peritse 209, pesintä 190 (pesintäpaikka), pidäntä 166 (piännän), pidäin 305, piilopirtti 232, pilkotella 303, pohjapuu 218, pohjautua 192, pohjimmainen 283, punatukka 224, puolukkainen 248, pyyhyt 243, pälös 307, 308, päähyt 223, 232, pääksytysten 225, reutoilla (~ reutoella) 293, roiskia 228, roma(a)ni 180, romeikko 248, runo-oppi 179, 183, 185, 189 (myös Lönnrot Vall 1835, Keckman Kirjeitä 1835), ruohoparta 277, räyntyä 222 (räyntyä-sialta), salvoin 208, sanallinen 188, 269 (myös Lönnrot Vall 1835), sanelma 193, saraikko (Ganander 1787: sariikko) 220, satahanka 280, 281, silmänne 199, sirotella 241, sisarut 228, 242, 243, sorranta 184, 263, sortuma 201, sotijalo 314, sotipursi 271, soudanta 263, 272, sovittelija 275, 276, sydäntä 200, 306, säikkyväinen (= säihkyvä) 228, säilä 223, säärystin 230, taatto 175, 242, 256, 258, 267, 283, 309, taatonen 267, 309, taru 180, tarvonta 263, tavu(t) 183–189, teentä 176, 182, 279, 303, teitse 260, tepsutella 284, tiehyt (= tie) 194, 216, tievieri 190, tomutella 191, 214, torkahdella 225, 307, tuhantinen 220, tuhatkunta 223, tuhertaa 209, 210, tuijottaa (= pitää perää) 274, tupeton 274, turpeus 247, tutkelma 190, tutkinta 189, tähyt 191, 209, 214, 225, 286, 289, 297, unohdella 176, urhea 277, 284, vakautua 180, valheeton 227 (valehettomat), 280 (valehettomat), valkeuinen 238 (vaatevalkeuiset), 239, vavahduttaa 193, vesakkoinen 243, vesivieri 243, vetistelä 304, 308, vetreä 310 (vetrehet), vyöhyt 284, 293, 304, 309, vähiten 237, yritelmä 175, yöhyt 268.

Mukana on 109 substantiivia (*heinäkenkä*-tyyppiset bahuvriihit on luettu substantiiveiksi), 23 adjektiivia, 1 lukusana (*tuhatkunta*), 1 pronomini (*eräs*), 43 verbiä ja 7 partikkelia.

Luettelossa mainittua *eräs*-sanaa Elias Lönnrot käytti jo VK:n 28. helmikuuta 1835 päiväämässään esipuheessa (kolmesti) ja samoin neljä päivää aikaisemmin lehtori C. N. Keckmanille kirjoittamassaan kirjeessä (Vall: 95). Sanan nopeata leviämistä kielellemme sadan yleisimmän sanan joukkoon on selvitetty Raimo Jussila (1993).

Näiden lisäksi VK:ssa on 197 NS:n sanaa (oikeastaan 196 NS:n sanaa ja 1 Uudissanasto 80:n ja PS:n sana, nimittäin *seuruu*), jotka tavataan Kalevalaa ennen julkaistuissa kansanrunokokoelmissa tai muussa 1800-luvun alun kirjallisuudessa mutta ei vielä Ruotsin vallan aikaisissa julkaisuissa:

alitse (Schröter 1819: *alate*, TVS 1820: *alate*, Renvall 1823: *alitse*, *alaitse*, Lönnrot Kantele1 1829: *alate*, *alaten*, Kantele2 1829: *alate*, Kantele4 1831: *alate*, Topelius SKVR5: *alate*) 192, 203, 213, 218, 226, 265, 295 (myös Lönnrot Val1 1835), *epaton* (Lönnrot Kantele4 1831) 261, *erehtyväinen* (TVS 1820, OVS 1832) 179, *eriskummaisesti* (TVS 1823) 262, *haihatella* (Lönnrot Kantele2 1829 ja Val1 1833) 260, 272, *halkonen* (Schröter 1819, Gottlund PRSPR 1821: *halkoisillen*) 210, *hamonen* (Lönnrot Kantele3 1830 ja Kantele4 1831) 242, 277, 309, 310, *heittyä* (Topelius SKVR3 1826) 251, 253, *helkkyttää* (Schröter 1819, Renvall 1823) 276, *helkkää* (Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele4 1831) 265, *helähyttää* (Topelius SKVR2 1823) 197, 202, 207, 214, *hepo(i)nen* (Schröter 1819, TVS 1820, Renvall 1823) 191, 208, 256, 257, 271, 296, *hiillos* (Lönnrot Kantele2 1829, OVS 1831 ja 1832) 268, 271, *hiostaa* (Topelius SKVR5 1831) 217, *hivellä* (Topelius SKVR2 1823 ja SKVR5 1831) 284, *hoiketa* (Gottlund PRSPR 1818, Schröter 1819, Renvall 1823) 210, 211, *hongikko* (Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele4 1831, Topelius SKVR5 1831, Toppelius 1832) 264, 314, *hudella* (Lönnrot Kantele2 1829) 270, *huokaista* (Schröter 1819, SSV 1833) 244, 245, *huolestua* (Lönnrot Kantele2 1829) 241, *huotra* (Topelius SKVR1 1822 ja SKVR3 1826) 231, 233, 275, 311, *hurahdella* (Topelius SKVR1 1822) 219, *hyrähdellä* (OVS 1830) 203, 278, 279, *iänikuinen* (Topelius SKVR2 1823 ja SKVR3 1826, Lönnrot Kantele1 1829, Kantele2 1829 ja Kantele3 1830, Lönnrot Val1 1833) 197, 199, 203, 204, 205, 228, 237, 271 jne., *juoleus* (Lönnrot Kantele2 1829) 247, *jänö* (Lönnrot Kantele2 1829) 192, 245, *kaiho* (Renvall 1823) 191, *kaltoin* (Renvall 1823, Topelius SKVR4 1829) 199, 211, 286, 303, *kannanta* (Renvall 1823) 273, 278, *kannikka* (Schröter 1819, Renvall 1823, OVS 1832) 194, 196, 231, 309, *kapoinen* (Topelius SKVR2 1823) 228, *kasvinkumpalli* (Lönnrot Kantele4 1831) 244, *kataikko* (Topelius SKVR1 1822 ja SKVR5 1831, Lönnrot Kantele2 1829 ja Kantele4 1831) 293, *kavuta* (OVS 1830) 298, 302, *kerä* (Renvall 1823) 239, *keräillä* (~ *keräellä*) (Lönnrot Kantele3 1830, SSV 1833) 185, 189, 287, *kimmeltää* (Topelius SKVR5 1831) 311, *kirjailla* (~ *kirjaella*) (Ahlholm 1830) 191, 195, 203, 204, 205, 238, *kirjain* (Ingman 1834 < Rapola 1960: 41, 100) 181 (myös Lönnrot Val1 1835), *kohennin* (Topelius SKVR1 1822 ja SKVR3 1826) 219, 220, *kohtaila* (~ *kohtaella*) (TVS 1822 ja 1829, Lönnrot Kantele3 1830) 216, *koillinen* (Renvall 1823, Topelius SKVR2 1823) 253, *komea* (TVS 1822 [nykymerkityksessä: *komeasti*] ja 1823–1827, 1829 ja 1830, Renvall 1823 [myös nykymerkityksessä], Topelius SKVR2 1823 ja SKVR4 1829, Keckman Kirjeitä 1828 ja Kultala 1834, OVS 1829–1833, Ahlholm 1830, Lönnrot Kantele4 1831 ja Val1 1833–1835, Gottlund Otava 1831, SSV 1833; 1745: 'kumea, kaikuva') 210, (?275,) 310, *konsa* (Renvall 1823, Lönnrot Kantele2 1829) 191, 206, 234, 294, *kopraista* (Topelius SKVR1 1822) 234, *kotiväki* (Lönnrot Kantele2 1829) 297, *kukatton* (Lönnrot Kantele2 1829, Kantele3 1830 ja Val4 = OVS 1833) 280, *kukerrella* (OVS 1832) 246, *kukkalatva* (Topelius SKVR3 1826 ja SKVR4 1829, Lönnrot Val5 1829 ja Kantele3 1830) 202, 238, 265, 301, *kuljek-sia* (*kuleksi*) (TVS 1820, Topelius SKVR4 1829, Lönnrot Kantele3 1830 ja Kantele4 1831, Gottlund Otava 1831, SSV 1833) 174, 253, *kulmakarva* (Schröter 1819, Lönnrot Kantele1 1829) 211, *kulmanne* (Lönnrot Kantele1 1829) 212, *kultarinta* (Topelius SKVR1 1822) 235, *kumahuttaa* (Renvall 1823) 264, *kummuta* (Gottlund PRSPR 1818, Schröter 1819, TVS 1820, Topelius SKVR1 1822, OVS 1829, 1831 ja 1832) 305, *kumottaa* (Topelius SKVR4 1829) 181, 193, 203, 283, 284, 285, 289, 294, 295, 297, *kunnon* (Gottlund PRSPR 1821, Lönnrot Kantele3 1830, OVS 1830, Keckman 1834) 236, *kuolasuu* (Juteini 1817) 227, 236, *kuolio* (Lönnrot Kantele1 1829, Ahlholm 1830), 262, *kuten* (TVS 1821: *kutenka*, Renvall 1823, Almanakka 1829, Lönnrot Kantele4 1831, Topelius SKVR5 1831) 267, *kuuntelo* (Topelius SKVR3 1826) 213, 271, *kuusonen* (Lönnrot Val4 1832) 203, 301, 305, *kylpyhuone* (= sauna; Renvall 1823: *kylpyhuonet*), Lönnrot Kantele2 1829: *kylpihuonehesa*) 250 (*kylpihuonehesen*), *kyrmyniska* (Topelius SKVR2 1823) 290, *kysäistä* (OVS 1831 ja 1832) 193, 215, 256, 278, 294, *kyyhky* (Renvall 1823: *kyhky*, SSV 1833) 296, *kyyttösilmä* (Topelius SKVR1 1822) 191, 192, *käännähdellä* (OVS 1830) 232, *lakkipää* (Lönnrot Kantele1 1829, Kantele2 1829 ja Kantele4 1831) 222, 273, *lauhdutella* (Renvall 1823) 287, *laulelo* (Lönnrot Kantele2 1829) 277, *leikkailla*

(~ *leikkaella*) (Renvall 1823) 235, 266, 284, 311, *liidellä* (Topelius SKVR2 1823) 193, 231, 281, *lipeäinen* (Renvall 1823) 228, *luikahdella* (Renvall 1823) 207, *luitutella* (Renvall 1823, Lönnrot Kantele2 1829, Toppelius 1832) 224, *luokki* (Renvall 1823, Lönnrot Kantele2 1829 ja Kantele3 1830, OVS 1829) 207, 246, *luutanan* (Renvall 1823: *luutainen*) 194, *löyhäyttää* (Lönnrot Kantele3 1830) 268, 314, *makuuttaa* (Ahlholm 1830) 218, *manalainen* (OVS 1830, Topelius SKVR5 1831) 219, *marjanen* (Lönnrot Kantele1 1829) 244, 313, *matalainen* (Juteini 1817) 199, 211, 238, 300, 302, *matkailla* (~ *matkaella*) 185, 234 (myös Lönnrot Val1 1835), *matkalainen* (OVS 1829) 274, *morsio* (Gottlund PRSPR 1818) 246, 247, *muhea* (Renvall 1823, SSV 1834) 233, 283, 310, *muistelma* (Lönnrot 1834) 185, *muistelo* (Lönnrot 1834) 307, *munanen* (Topelius SKVR1 1822, OVS 1832) 193, *muuten* (Topelius SKVR2 1823, OVS 1829–1832, Gottlund Otava 1832, Lönnrot Val1 1833 ja 1834) 176, 178, 179, 180, 181, 183, 271, *mytologia* (*mythologia*) (Val1 1834) 176, 179, 180, *myötävirta* (Renvall 1823: *myötävirroin*) 215, 217, *mäntynen* (Renvall 1823: *mäntyninen*) 244, *nahkaruoska* (Lönnrot Kantele1 1829) 244, *nerokas* (OVS 1829–1832, Ahlholm 1830, Keckman 1834) 180, *nimellinen* (OVS 1829–1832, TVS 1830, Gottlund Otava 1832, Lönnrot Val1 1833) 178, *nimetä* (TVS 1820, Lönnrot Kantele1 1829) 195, 196, 198, 199, 203, 204, 207, 208, 221, 226, 227, 228, 229, 230, 231 jne., *nuiva* (Topelius SKVR5 1831) 217, 278, *nuorainen* (Renvall 1826: *nuorainen*) 232, *olkileipä* (Lönnrot Val4 1834) 244, *olonen* (= olut; Topelius SKVR1 1822, TVS 1823) 234, 240, 301, *ongelma* (Lönnrot 1833?, 1834) 190 (*ongelmoita*), 219 (*onkelmoita*), 221 (*onkelmoita*), 225 (*ongelmoita*), 244 (*ongelmosta*), *onnistua* (SSV 1833, Keckman 1834) 297, *oravikuusi* (Topelius SKVR1 1822: *oravi-kuusi*, SKVR3 1826: *oravi kuuset* ja SKVR4 1829: *oravikuusi*) 221, *painatella* (Schröter 1819, OVS 1830, Gottlund Otava 1832) 205, 226, *pakollinen* (Renvall 1826 nykymerkityksessä) 197, 286, 293, 313 (kaikissa merkitys 'pakottava, tuskallinen'), *panenta* (Gottlund Otava 1831: *panenta mieli*) 263, 289 (*panentatauin*), *penkoa* (Topelius SKVR3 1826, Lönnrot Val1 1833) 222, 270, *perillä* (OVS 1830) 249, 251, *perille* (Renvall 1826: *perillen*, Ahlholm 1830, OVS 1831) 256 (nämä adverbeja), *perisoppi* (Lönnrot Kantele3 1830) 223, *peräpuikko* (Juteini 1818) 281 (molemmissa merkitys 'perämela'), *petäikkö* (Keckman 1834: *petäjikkö*) 200, 245, 305, *pidättyä* (Gottlund Otava 1831) 200, 274, *pieksäntä* (Lönnrot Kantele4 1831) 244, *pikkusormi* (Topelius SKVR1 1822) 222, *poikitse* (Lönnrot Val1 1833: *poikite*, Val1 1834: *poikitse* ja Val4 1834: *poikite*) 238, 253, *poiut* (Gottlund PRSPR 1818, Topelius SKVR1 1822, SKVR3 1826, SKVR4 1829 ja SKVR5 1831: *poikuoni*, *poikuonsa*) 206, 250, 251, 252, 256, 257, 290, 308, 314, *ponneton* (Renvall 1826: *ponnotoin*, Gottlund Otava 1831: *ponnottomat*) 225, *puikahdella* (OVS 1829) 232, *pyydäntä* (OVS 1831) 216, 230, *pyynti* (Renvall 1826, OVS 1829, 1831 ja 1832, SSV 1833) 180, 289, *päivyt* (Topelius SKVR5 1831) 191, 199, 217, 259, 283, 289, 291, 294, 295, *pätevä* (*pätövä*) (Lönnrot Kantele1 1829, Kantele2 1829 ja Kantele3 1830) 212, 248, 269, 276, 277, 292, 312, *pätöinen* (TVS 1820, Renvall 1826) 196, 201, 206, 207, 215, 217, 255, *rakento* (TVS 1822 ja 1823, Renvall 1826, Keckman 1834) 199 (*rakentomaiksi*), 240, *rakoilla* (TVS 1820) 305, *rekonen* (Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele2 1829) 190, 196, 245, 246, *remuilla* (~ *remuella*) (Lönnrot Kantele4 1831) 304, *risukko* (Lönnrot Kantele1 1829) 190, *rutaista* (Schröter 1819, TVS 1822, Lönnrot Kantele3 1830 ja Kantele4 1831) 223, 287, *rämäkkä* (Renvall 1826) 239, *seurustella* (Lönnrot Kantele2 1829) 271, *seuruu* (OVS 1829–1832, Ahlholm 1830 yl. merkitys 'seura, seurue') 181, *siikanen* (= pieni siika; Lönnrot Kantele2 1829, Topelius SKVR5 1831) 216, 239, 306, 310, 311, *siili* (Hornborg 1818, Schröter 1819) 238, *sini* (Schröter 1819, Renvall 1826, Topelius SKVR3 1826 ja SKVR4 1829, OVS 1829–1832, Gottlund Otava 1832) 174, 263, *sinisukka* (Schröter 1819, Topelius SKVR4 1829, Lönnrot Val5 1829 ja Kantele4 1831, OVS 1831) 276, 298, *sivallella* (Renvall 1826, OVS 1829, Topelius SKVR5 1831) 278, *sivutse* (Juteini 1818: *sivutte*, Schröter 1819: *sivuhite*, TVS 1820, 1821, 1822 ja 1823: *sivute* ja 1829: *sivutte*, Topelius SKVR1 1822: *sivutse* ja SKVR3 1826: *sivutte*, Renvall 1826: *sivutek*, Lönnrot Kantele1 1829: *sivute*, Kantele2 1829: *sivute* ja Kantele3 1830: *sivute*, OVS 1830: *sivutte*, Gottlund Otava 1831: *sivuten*, OVS 1832: *sivutten*, SSV 1833, Lönn-

▷

rot Vall 1834: *sivute*) 228, 245, 250, 265, 291, 293, *soittelo* (Lönnrot Kantele2 1829) 277, *sommelo* (Topelius SKVR1 1822) 190, 191, 240, *somuus* (TVS 1820) 186, 247, 248, *sotisopa* (Topelius SKVR1 1822: *soti-sopani* ja SKVR3 1826: *soti-sopani*, *soti-sopansa*) 250, 251, 252, *sotivene* (Lönnrot Kantele1 1829) 271, *suikah-taa* (TVS 1823, Renvall 1826, Keckman Kirjeitä 1829, Lönnrot Kantele3 1830) 289, 293, *sulhonen* (Lönnrot Kantele2 1829) 203, 243, 272, *suojalla* (~ *suojaella*) (Renvall 1826) 232, *sutonen* (Topelius SKVR4 1829) 199, 230, 255, 270, *syksy-yö* (Schröter 1819: *syxy yönnä*, Lönnrot Kantele2 1829: *syksyyönnä*) 290, *syntymä-sija* (Lönnrot Kantele1 1829) 213, 242, *sävel* (äänestä; Topelius SKVR2 1823, Renvall 1826, OVS 1830 ja 1831) 279, *tanssailla* (~ *tanssaella*) (Topelius SKVR4 1829, Ahlholm 1830: *tanssaili*, OVS 1831, OVS 1833: *tansaella*) 258, 285, *taonta* (Lönnrot Vall 1833) 202, 228, *tappelo* (TVS 1822 ja 1823, Topelius SKVR3 1826, Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele2 1829, OVS 1831, Keckman 1834) 213, 250, 256, 260, 272, 278, 304, *tasakärsä* (Topelius SKVR4 1829, Lönnrot Val5 1829) 297, 298, *tekaista* (*tekäistä*) (OVS 1829 ja 1831) 209, *tenhoisa* (Lönnrot Kantele4 1831) 207, 271, *tervaksinen* (Renvall 1826) 239, *tervehdellä* (Björkqvist 1801, Juteini 1817, Renvall 1826, Lönnrot Vall 1833 ja 1835) 294, *teutaroida* (Lönnrot Kantele4 1831) 284, *tinarinta* (Topelius SKVR5 1831) 195, 227, 257, 313, *tuho-tin* (Schröter 1819, Renvall 1826) 222, *tuhutella* (Topelius SKVR2 1823, Renvall 1826, Lönnrot Kantele3 1830) 273, *tuijotella* (= pidellä perää; Topelius SKVR2 1823) 199, *tuikata* (Topelius SKVR4 1829) 286, *tuppisuu* (Gottlund PRSPR 1818, Lönnrot Kantele1 1829) 208, *turjalainen* (Renvall 1826) 193, 206, 285, *tutkailla* (~ *tutkaella*) (Topelius SKVR5 1831) 257, 308, *typeryys* (Lönnrot Kantele1 1829) 304 (myös Lönnrot Vall 1835), *urahtaa* (Topelius 1832) 197–200, *urjeta* (Lönnrot Kantele1 1829, Topelius SKVR5 1831) 302, 315, *uudelleen* (OVS 1831 ja 1832) 184, 215, 230, 262, 294 (myös Lönnrot Vall 1835), *vakoilla* (~ *vakoella*) (= kyn-tää; Topelius SKVR1 1822: *vakuolin*, Lönnrot Kantele3 1830) 230, 251, *valah-della* (Topelius SKVR1 1822, Renvall 1826, OVS 1832) 219, 305, *valjastella* (Renvall 1826) 201, 213, 214, *valvatella* (Topelius SKVR2 1823) 230, 231, 232, *vehnäleipä* (Juteini 1818, Lönnrot Kantele2 1829) 244, 254, 309, *vehnänen* (SSV 1833) 264, *veistos* (*vestos*) (Lönnrot Kantele4 1831) 194, *veitonen* (Topelius SKVR1 1822, Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele3 1830) 265, *veljyt* (Lönnrot Kantele2 1829) 241, 244, 246, 247, *venonen* (TVS 1820, Topelius SKVR1 1822, SKVR2 1823 ja SKVR5 1831, Renvall 1826, Lönnrot Kantele1 1829, Kantele3 1830 ja Kantele4 1831, Gottlund Otava 1831) 185, 194, 196, 203, 218, 225, 226, 227, 258, 260, 271, 272, 273, 274, 275, 279, 280, 291, 311, *veretön* (Lönnrot Kantele1 1829, OVS 1830) 239, *viittoa* (OVS 1831) 194, 302, *vimmastua* (OVS 1829 ja 1831) 299, *virkkoa* (TVS 1820 ja 1823, Topelius SKVR1 1822, SKVR3 1826, SKVR4 1829 ja SKVR 5 1831, Renvall 1826, Lönnrot Kantele2 1829 ja Kantele3 1830) 187, 195, 198, 199, 203, 204, 207, 208 jne., *vitaan* (Topelius SKVR1 1822) 217, 220, 234–236, *vuottaa* (Lönnrot Kantele2 1829 ja Vall 1834) 208, 241, 242, 248, 283, *väestö* (TVS 1820 ja 1823, OVS 1829–1833, Keckman 1834) 183, *värttinä* (*värttinä* 1745) (Lönnrot Kantele2 1829, Kantele3 1830 ja Kantele4 1831, OVS 1832) 190, 195, 196, 201, 204, 259, *yhteensä* (TVS 1820, 1823 ja 1830, OVS 1829–1832, Ahlholm 1830, Lönnrot Kantele4 1831, Keckman 1834) 167, 185 (myös Lönnrot Vall 1835), *yhät(i)* (TVS 1830, Lönnrot Vall 1834) 189, *yksitellen* (TVS 1823) 176, 183, *ylijumala* (Topelius SKVR2 1823, SKVR3 1826 ja SKVR5 1831, Lönnrot Kantele4 1831) 179, 253, 267, 279, 283, 286, 288, *ylätse* (Renvall 1826: *ylätsen*, Lönnrot Kantele2 1829: *yläte*) 192.

Tämä luettelo käsittää 94 substantiivia, 21 adjektiivia, 65 verbiä ja 17 partikkelia.

Kuten-sana on Pauli Saukkosen ynnä muiden Suomen kielen taajuussanaston yleisyys-järjestysluettelossa sijalla 119. Sana esiintyy VK:ssa kerran, UK:ssa kuusi kertaa. Sen kirjallinen ensiesiintyminen lienee tapahtunut Turun Viikko-Sanomissa 1821 (*kutenka kul-loinkin*). Se on myös Renvallin Suomalaisessa Sana-Kirjassa vuonna 1823 ja Almanakas-

sa vuonna 1829 (40: 23). Sanalle tuntui olevan tarvetta, ainakin siitä päätellen, että se yleisty seuraavina vuosikymmeninä hämmästyttävän nopeasti. Jo 1850-luvulla se näyttää olleen yltyleinen, joten tuntuu oudolta, että »ankara puutarhuri» August Ahlqvist tarttui perustamansa Kieletär-lehden ensimmäisessä numerossa (1871) muun muassa tähän sanaan. Ahlqvistin mukaan »joku on sen kuullut jossakussa nurkassa Karjalata taikka löytänyt sen jostakusta komerosta Suomen Kansan Satuja. Kas sekös on kallis löytö! Pois sinä, vanha *niinkuin*, vaikka olisitkin selvintä suomea! — Paha vaan, että tätä *kuten*-sanan kutvana isoimmassa osassa maata ei ymmärretä ensinkään.» Ahlqvist pelkäsi, että »vanhan kelvollisen hyljeksimisellä ja uusien sanojen sekä lausetapain käytäntöön ottamisella kielen sivistäminen ja vakauttaminen tehdään Penelopen-kankaan kudonnaksi, s. o. sivistyneestä kielestämme täten ei tule koskaan valmista». — Kuten tiedämme, Ahlqvistin torjuntataistelu *kuten*-sanaa vastaan osoittautui yhtä tuloksettomaksi kuin hänen kuuluisampi taistelunsa Aleksis Kiven tuotantoa vastaan.

1800-luvun alun uudissanaja ovat myös *joten* (Renvall 1823; Lönnrot Kantele4 1831) ja *jotenkuten* (TVS 1820; OVS 1830 ja 1831; Keckman 1834: *joten kuten*) ja VK:ssakin esiintyvä *muuten* (Topelius SKVR2 1823; OVS 1829–1832; Gottlund Otava 1832; Lönnrot Val1 1833 ja 1834).

VK:n ensiesiintymäluetteloomme jäi noin 380 sanaa. Osalle niistä varmaankin löydetään vielä varhaisempi esiintymä. Luetteloiden sanoista 212 (99 + 113) eli miltei 56 prosenttia on vielä PS:ssakin. Määrä on varsin huomattava, etenkin kun otetaan huomioon NS:n ja PS:n laajuusero: tilasyistä (suppeampaan tilaan oli mahdutettava myös noin 20 000 uutta sanaa) PS:aan on voitu ottaa vain noin kolmannes NS:n hakusanoista. Näin esimerkiksi edellä olleiden luetteloiden nominit *laulelo*, *turjalainen*, *päivyt*, *tarvonta*, *somuus*, *kukaton*, *hietaharju*, *pohjapuu*, *kaksikorvainen*, *kaksitavuinen*, *karvaturpa* ja *kuolasuu* jäivät pois, samoin verbit *virkkoa*, *laadittaa*, *noituilla*, *opastella* ja *lauhdutella*. Joka tapauksessa Kalevala Lönnrotin kirjoittamine johdantoineen ja Kalevalan pohjana oleva kansanrunous ovat antaneet kieleemme aivan keskeistäkin sanastoa, kuten seuraava Saukokosen ynnä muiden Suomen kielen taajuussanastoon (1979) perustuva 25 suosituimman Kalevalasta saadun sanan lista osoittaa (järjestysluku ilmoittaa sanan sijainnin taajuussanaston yleisyysjärjestysluettelossa):

1) <i>eräs</i>	78.	14) <i>komea</i>	1513.
2) <i>kuten</i>	119.	15) <i>tuijottaa</i>	1798.
3) <i>järjestää</i>	308.	16) <i>perillä</i>	1849.
4) <i>joten</i>	371.	17) <i>kirjain</i>	2186.
5) <i>muuten</i>	414.	18) <i>pätevä</i>	2559.
6) <i>ongelma</i>	467.	19) <i>kylpyhuone</i>	2672.
7) <i>onnistua</i>	601.	20) <i>muistelma</i>	2802.
8) <i>uudelleen</i>	763.	21) <i>pakollinen</i>	2802.
9) <i>yhteensä</i>	809.	22) <i>kerä</i>	3100.
10) <i>nuoriso</i>	938.	23) <i>vähiten</i>	3100.
11) <i>kenties</i>	1174.	24) <i>nimetä</i>	3282.
12) <i>romaani</i>	1333.	25) <i>sävel</i>	3282.
13) <i>väestö</i>	1333.		

SANANMUODOSTUSTA

BAHUVRIIHIT

Kalevalan sanaston erikoispiirteistä on mainittava myös runsas bahuvriihien käyttö. Aimo Hakanen (1973: 126) on laskenut, että Turusen Kalevalan sanakirjassa — ja siis myös UK:ssa — on toistasataa bahuvriihisanaa, joista suunnilleen puolet on otettu NS:aan. Kaikkiaan NS:ssa on viitisensataa bahuvriihikompositumia (Hakanen 1973: 125). Yhtä lailla yleisiä ne ovat VK:ssakin, kuten seuraava luettelo osoittaa:

hajasarvi, harvakarva, heinäkenkä, hirmuhammas, karvaturpa, kolmihaara, kolmihammas, kolmilaita (Ganander 1786), *kolmisulka, koukkupolvi, koverakoura, kukkalatva, kultalehvä, kultarinta, kuolasuu, kuonasuu, kyrmyyniska, kyyttösilmä, käykkäleuka, käyräsarvi, laikkapää, lakkipää, lyhyhäntä, lyhyyniska, lyhytpää, lyhytselkä, mustahäntä, märkähäntä, nelijalka, partasuu* (Florinus 1702), *peitto-pää, pitkävilla, punatukka, rahakarva, ruohoparta, ruokorinta, sarkasääri, sarvipää* (Tuderus 1703), *satahanka, satalatva, satalauta, satararvi, satasilmä, simasiipi, sinisukka* (Schröter 1819), *sontareisi, sormuskäsi, sukapää* (= harjastukkainen; Ganander 1786), *sukkajalka* (Ganander 1786), *suorajouhi, suuritieto, syltysukka* (Ganander 1787), *tasakärsä, tinapää, tinarinta, tuhatlatva, tuhatpää, tulikulku, tuliterä* (Ganander 1787; ~ *tuliteräinen*), *tuppisuu* (Gottlund PRSPR 1818), *vaahtileuka, verkahousu, viisivanne* (= tuoppi), *villahäntä, vyövaski*.

Tyyppiä on pidetty jo epäproduktiivina (Schellbach 1964: 1–2; Hakanen 1973: 125; Hakulinen 1979: 384). Tämä pätee ehkä jossain määrin kirjakieleen, mutta kansanomaisen puhekieli näyttää tuottavan edelleenkin varsin runsaasti esimerkiksi *lättäpää, finni-naama, konkonokka, rasvaletti, läskimaha, riippuvatsa, riukusääri, pattipolvi, mämmikoura, lötöpöksy*-tyyppisiä bahuvriiheja. Lisäesimerkkejä saa vaikkapa Jussilan ja Länsimäen Suomen kielen seksisanakirjasta jokseenkin kaikkien affektiivisimpien substantiivien kohdalta. Saman havainnon on Tarja Heinonen tehnyt lehtikielestä (2001: 625–626).

Osaa Kalevalan bahuvriihikompositumeista ei tavata juuri missään muissa teksteissä. Pulkkinen pitää kuitenkin mahdollisena, että tyyppiä on Kalevalan vaikutuksesta viljelty kaunokirjallisuudessa entistä rohkeammin (Pulkkinen 1986: 291). Jotkut bahuvriihit ovat kasvattaneet suosiotaan hiljattainkin, kuten Taru Kolehmaisena artikkeli politiikan merkä-hatuista vuoden 1999 Hiidenkivi-lehdessä osoittaa (ks. Kolehmainen 1999).

Bahuvriihilla *tuliterä* on takanaan mielenkiintoinen kehityskaari. Nykykielessähän se tarkoittaa upouutta, ja sitä voi käyttää esimerkiksi autosta, tietokoneesta tai vaikkapa vaatteista tai työntekijöistä. Kalevalassa (VK 230, 279, 281, 283, 289) *tuliterä*-sanaa käytetään vain auran ja miekan epiteettinä. Pääsanoilla oli siis todella terä, joka sepän käsistä lähtiessään tosiaankin oli tulinen. Sanan kirjallinen ensiesiintymä on Gananderin käsikirjoitukseksi jääneessä Nytt Finskt Lexicon -sanakirjassa vuonna 1787 ja painettu ensiesiintymä von Schröterin Finnische Runen -teoksessa vuonna 1819. Kalevalassa *tuliterän* rinnalla tavattava *-inen*-johdos *tuliteräinen* esiintyy ensimmäisen kerran Lönnrotin Kantele 3:ssa vuonna 1831.

Samantapainen merkityksenkehitys on nähtävästi tapahtunut myös Lönnrotin Kantele 2:ssa vuonna 1829 ensimmäisen kerran esiintyvässä sanassa *nukkavieru* ja Z. Topelius vanhemman Suomen Kansan Vanhojen Runojen neljännessä osassa samana vuonna (1829) tavattavassa *nukkaviero*-sanassa. Nykykielessä sana tarkoittaa yleensäkin kulunutta, nuh-

ruista, niin että *nukkavieru* voi olla esimerkiksi henkilö tai vaikkapa konserttisali. Varmemmin se lienee viitannut reunaltaan rispaantuneeseen kankaaseen tai vaatteeseen tahi ryijyn tyyppiseen nukitettuun tekstiiliin, jonka nukka on pahasti kulunut.

DEMINUTIIVISET NOMININJOHTIMET

Varsin monet johdostyyppit ovat yleistyneet suomen kirjakieleen nimenomaan Kalevalan ja muiden kansanrunoja sisältävien kokoelmien ansiosta. Karjalalle ja muillekin itäisille itämerensuomalaisille kielille ominaisia ovat erityisesti deminutiivijohtimet. Kalevalassa niiden yleisyyteen vaikuttavat tietysti myös runomitan vaatimukset.

Lönnrotin Kalevalassaan suosimia deminutiivisia nomininjohtimia ovat muun muassa *-inen* ja *-nen* -johtimet (joiden raja ei ole vielä nykyisellään), *-Ut*-johdin sekä erilaiset sekamuodot (ks. Lönnrot Val5: 413 ja Val3: 114). Esimerkkejä:

-inen: *hartioinen, heittäjäinen, hempujainen, istujainen, kainaloinen, kaularenkahainen, koppeloinen, kukkaroinen, lepikköinen, lipeäinen, lusikkainen, mansikkainen, matalainen, murkinainen* (»murkkinaisiksi»), *mustainen, (kynnen) mustukainen, porsahainen, puolukkainen, pyyhkijäinen, reunainen, saappahainen, sanainen, sarkakauhtanainen, seisojainen, siivojainen, silittämäinen, sillallinen, simpukainen, sinervöinen, sulkijainen, tanhuainen, urohoinen, uroinen.*

-nen: *aamunen, halkonen, heponen, hiilinen, honkanen, joukkonen, kaivonen, kantanen, kaponen, kauhanen, kauranen, kelkkanen, kokkonen, kokonen, kummanen, kuujanen, kärppänen, käärönen, laitanen, laponen, lietonen, luotanen, luotonen, luutanen, läävänen, maammonen, maltanen, marjanen, munanen, mäntynen, nahkanen, napanen, nuoranen, näätänen, ohranen, ohtonen, oranen, otranen, pinonen, raippanen, reponen, rieskanen, rikkanen, rintalastanen, ruohonen, ruokonen, ruoskanen, savunen, siikanen (kala), sikanen, sukkanen, sulhonen, sulkanen, talanen, tuoppinen, ulkonen (= piha), uumanen, vahanen (= tuohus, kynttilä), vastanen, vesihakonen, villanen.*

-Ut: *hamut, hanhut, imarrut, immyt, kaarut, kehyt, kivut, koivut, kuuhut, kylyt* (: *kylkyestä < kylki*), *kylt* (< *kyly*), *käyt, laklut, lapsut, manut, marut, meryt, neidy, neity, omenut, penut, poiut, pyyhyt, päivy, päähyt, sammut* (= sampo), *sisarut, tetryt, tiehyt, veljyt, vyöhyt, yöhyt, äänyt.*

sekamuodot: *hamonen, härkönen, jokonen, kuusonen, kypönen, olonen, paimonen, päiväyinen, reitonen, rekonen, sutonen, veitonen, venonen, vesikivonen* (kivonen Porthan 1770–).

Vaikka deminutiivit ovatkin suomenkielisessä proosassa suhteellisen harvinaisia, ne ovat Kalevalan ja kansanrunouden ansiosta saaneet jonkin verran jalansijaa etenkin runoudessa.

MUITA SUBSTANTIIVINJOHTIMIA

Muita VK:n suosimia substantiivijohtimia ovat seuraavat:

-in (-imen): *haarotin* (= kynsi), *imerrin* (= kasvot), *jännin, katsin* (= taikavoide), *kierrin, kiinnitin, kirjain* (E. A. Ingman 1834), *kirvotin, kohennin, kohotin, kynin, lietsin* (> *lietsoin*), *lunastin, pidätin, salvoin, säärystin, temmotin* (käytetty jalasta), *tuhotin* (= lietsin), *uidin, valkain* (= valkama), *valkkain* (= moukari, leka), *vivustin.*

▷

-kkO: *hiesukko, hietikko, hongikko, koivukko* (Ganander 1787), *korvakko* (Ganander 1786), *louhikko* (Ganander 1787: *louheikko, luohikko*), *lätäkkö, petäikkö, rannikko* (Ganander 1787), *risukko, romeikko* (= ryteikkö tjs.), *roukko* (= röykkiö, kasa), *saraikko* (Ganander 1787: *sarikko*), *tuomikko* (Ganander 1787), *viidakko* (Ganander 1787).

Frekventatiiviverbeistä johdetuista substantiiveista Lönnrot esittelee Helsingfors Morgonbladissa vuonna 1834 (Val3: 115) kaksi tyyppiä, *-elma-* ja *-lo-*johtimiset. Molemista tyypeistä löytyy runsaasti esimerkkejä myös VK:sta.

-elma: *keträelmä, muistelma* (Lönnrot 1834), *murrelma, ongelma* (Lönnrot ?1833, 1834), *osoitelma, pieksälmä, sanelma, seivästelmä, tapaelma, tutkelma, tyyräelmä, yritelmä, ytelmä, äänelmä*.

-lo (jotkin muutenkin kuin *-ele-*verbistä johdettuja): *järkälö* (~ *järkäle* Ganander 1786), *kahtalo, kamalo* (= kahmalo), *kantelo* (Ganander 1766), *kohtelo, korjelo, kuuntelo* (Topelius SKVR3 1826), *laulelo* (Lönnrot Kantele2 1829), *muistelo, muuttelo, nakkelo, soittelo* (Lönnrot Kantele2 1829), *solmelo, sommelo* (= kerä, käärö; Topelius SKVR1 1822), *tappelo* (TVS 1822 ja 1823, Topelius SKVR3 1826, Lönnrot Kantele1 1829 ja Kantele2 1829, OVS 1831, Keckman 1834), *vajehtelo*.

-nta: *ammunta, huolinta, kaadanta, kannanta* (Renvall 1823), *katsanta, kirjanta, kuulenta, laadinta, leivonta, lypsäntä* (oik. »lypsensäntä»), *nostanta, nousenta, otanta* (Canstrén 1800: *Otandamielisys*), *panenta* (Gottlund Otava 1831: *panenta miehen*), *pesintä* (paikka), *pieksäntä* (Lönnrot Kantele4 1831), *poimenta, pyydäntä* (OVS 1831), *raanta, räätäntä* (räätäntäsiija), *saadanta, samonta, sorranta, soudanta* (souanta), *survonta, tainta* (: *tainnan*), *taitanta, taonta* (Lönnrot Val1 1833), *tarvonta, teentä* (~ *teentäruno*), *tuodanta, tutkinta*.

Johdostyyppi *-nta* on karjalalle erittäin luonteenomainen ja Karjalan kielen sanakirjan käänteisluetteloiden mukaan kymmeniä kertoja yleisempi kuin seuraava *-ntO-*johdin.

-ntO: *hiihdanto, jaksanto, moitinto, nousento, rakento* (*rakentomaa*; TVS 1822 ja 1823, Renvall 1826, Keckman 1834), *soitanto* (= musiikki, Ganander 1787).

-Us (ominaisuudennimet; ei uusi, mutta varsin produktiivi johdostyyppi): *armaus, juoleus* (Lönnrot Kantele2 1829), *kataluus, ounahus, pieneys, somaisuus, somuus* (TVS 1820), *turpeus, typeryys* (Lönnrot Kantele1 1829), *vajous* (Lönnrot Kantele1 1829), *väheys*.

ADJEKTIIVINJOHTIMIA

Helsingfors Morgonbladiin vuonna 1834 kirjoittamassaan deminutiiveja käsittelevässä artikkelissa (Val3: 114–115) Lönnrot mainitsee myös kahdesta moderatiivijohtimesta, *-hka* ja *-hko*. Niitä esiintyy myös VK:ssa.

-hka: *haleahka, kuleahka, leveähkä, sileähkä* (*siliähk'*).

-hko: *olovahk'* (= raskaanpuoleinen, runsaahko; Topelius SKVR2 1823), *alahahko, ylähähkö*.

-ea: *hereä* (vrt. G. J. Calamnius 1755: *herevä*), *häreä, kaasea, komea* (nykymerkityksessä; TVS 1822: *komeasti* ja 1823–1827, 1829 ja 1830, Renvall 1823, Topelius SKVR2 1823 ja SKVR4 1829, Keckman Kirjeitä 1828 ja Kultala 1834, OVS 1829–1833, Ahlholm 1830, Lönnrot Kantele4 1831 ja Val1 1833–1835, Gottlund

Otava 1831, SSV 1833; Juslenius 1745: 'kumea, kaikuva'), *laukea, muhea* (Renvall 1823, SSV 1834), *riveä* (= ripeä), *urhea*.

Tämä johdostyyppi on yleistynyt jo 1700-luvulla, ja Kalevalassa on varsinaisia ensiesiintymiä vain muutama.

-emmAinen, -immAinen (komparatiivi- ja superlatiivadjektiivit): *pienemmäinen, kaidimmäinen* (»kaijimmäisistä kantapäistä»), *perimmäinen* (Ganander 1787), *pohjimmainen, takimmäinen* (Ganander 1787).

-iOn (karitiivit; ei uusi, mutta varsin produktiivi johdostyyppi): *ahveneton, epaton* (Lönnrot Kantele4 1831), *havuton, huokumaton, kintahaton, korviton, kukaton* (Lönnrot Kantele2 1829, Kantele3 1830 ja Val4 = OVS 1833), *kullaton, lemmetön, liitoton, majaton, nuotaton, nuurumaton, peritön, ponneton* (Renvall 1826: *ponnotoin*, Gottlund Otava 1831: *ponnottomat*), *puiton, räpylätön, räykyneton, tupeton, tutkameton* (Becker 1820), *?uuton, uuton* (Schröter 1819), *valeheton, vehnätön, veretön* (Lönnrot Kantele1 1829, OVS 1830), *verkoton, värjymätön*.

-Uinen (ekvatiivit): *kauneuinen* (Lönnrot Val3 1834), *korkeuinen* (Ganander 1786), *ruskeuinen, suuruinen* (Ganander 1787), *syvyinen* (Ganander 1787), *vaatevalkeuinen, valkeuinen*.

Lönnrotin Helsingfors Morgonbladın lukijoille vuonna 1834 kirjoittamasta artikkelista (Val3: 115) saa sen käsityksen, että tyyppi olisi ollut tuohon aikaan suomen kielessä verrattain produktiivi.

VERBINJOHTIMIA

Kalevalalle ominaisista verbijohdoksista on ennen muita mainittava *ele*-johtimella muodostetut frekventatiiviverbit sekä *htA*-, *ise*- ja *ltA*-johtimilla muodostetut momentaanit.

-ele- (frekventatiivit): *aukiella, ehdellä, haihatella* (Lönnrot Kantele2 1829, Lönnrot Val1 1833), *haittaella, hakiella, henkäellä, hivellä* (Topelius SKVR2 1823 ja SKVR5 1831), *hudella* (Lönnrot Kantele2 1829), *hurahdella* (Topelius SKVR1 1822), *hyrähdellä* (OVS 1830), *häälähdellä, kaarrutella, kaivaella, kajahutella, karahdella, katkaella, kengitellä, keritellä, keräellä ~ keräillä* (Lönnrot Kantele3 1830, SSV 1833), *kirjaella ~ kirjailla* (Ahlholm 1830), *kohtaella ~ kohtaillla* (TVS 1822 ja 1829, Lönnrot Kantele3 1830), *korennella, kukerrella, kyllitellä* (Renvall 1823, OVS 1830 ja 1831; Val5: 260, *kyllitellen* M. Remes 1757), *käännähdellä* (OVS 1820), *lauhdutella* (Renvall 1823), *lausutella, leikkaella ~ leikkailla* (Renvall 1823), *liidellä* (Topelius SKVR2 1823), *liitätellä, likaella, liuotella, longutella, lonkailla ~ lonkaella, luikahdella* (Renvall 1823), *luikerrehdella, luikutella* (Renvall 1823, Lönnrot Kantele2 1829, Toppelius 1832), *luistaella, luksutella, luskalla, matkaella, murehdella, mätkäellä, noituella, notkahdella, notkutella, oletella, painaella, painatella* (Schröter 1819, OVS 1830, Gottlund Otava 1832), *paiskaella, pakaella, puikahdella* (OVS 1829), *putkaella, raivaella, rakoilla* (TVS 1820), *remuella* (Lönnrot Kantele4 1831), *reutoella, revitellä, riudutella, ruokitella, salpaella, seurustella* (Lönnrot Kantele2 1829), *sorratella, sotkutella, suhutella, suikahdella, sulitella, suojaella ~ suojailla* (Renvall 1826), *suorrostella, syyhätellä, taannella, tajuella, tanssaella ~ tanssailla* (Topelius SKVR4 1829, Ahlholm 1830: *tansaili*, OVS 1831, OVS 1833: *tansaella*), *teennellä, tepsutella, tervehdellä* (Björkqvist 1801, Juteini 1817, Renvall 1826, Lönnrot Val1 1833 ja 1835), *tomahdella, tomutella, torkahdella, torkutella, tuhutella* (Topelius SKVR2 1823, Renvall 1826, Lönnrot Kantele3 1830), *tuijotella* (Topelius SKVR2 1823), *tuikutella, tuiskutella, tuletella, tummennella, tuorustella, turjutella, tutkaella ~*

▷

tutkailla (Topelius SKVR5 1831), *vaarrella, vaikutella, vakoella ~ vakoilla* (Topelius SKVR1 1822: *vakuolin*, Lönnrot Kantele3 1830), *valahdella* (Topelius SKVR1 1822, Renvall 1826, OVS 1832), *valjastella* (Renvall 1826), *valkotella, valvastella, valvatella* (Topelius SKVR2 1823), *varoella, varvennella, vetistellä, vitsastella, vyötellä, äyskällä*.

-AhtA- (momentaanit): *astahtaa, hurahtaa, karskahtaa, kohahtaa, lehahtaa, lipsahtaa, sorkahtaa, suikahtaa* (TVS 1823, Renvall 1826, Keckman Kirjeitä 1829, Lönnrot Kantele3 1830), *urahtaa* (Topelius 1832), *veihlähtää* («Kusta verta veihlähtännä, Sihen verta vierettele»).

-ise- (momentaanit): *huokaista* (Schróter 1819, SSV 1833), *kopraista* (ei myöskään ole *kouraista*-verbiä; Topelius SKVR1 1822), *kysäistä* (OVS 1831 ja 1832), *rutaista* (Schróter 1819, TVS 1822, Lönnrot Kantele3 1830 ja Kantele4 1831), *tarpaista, tekäistä* (OVS 1829 ja 1831, Suometar 1847: *tekaista*).

Momentaanijohdostyyppi *-ltA* alkoi viehättää Lönnrotia vasta UK:n kirjoitusvaiheessa. UK:ssa esiintyvät *kiskaltaa* (jo Ganander 1786), *käännältää, käärältää, murraltaa* (vain johdannossa), *muuالتaa, mykeltää, nostaltaa, painaltaa, pyyhältää, reualtaa, siirrältää, työnnältää, vedältää, vikeltaa* (Kantele2 1829), *vuoltaa, väännältää* (vain johdannossa) (ks. Lönnrot Val5: 413). Suurin osa näistä momentaaniverbeistä on otettu NS:aan; PS:aan ovat päässeet vain *painaltaa, pyyhältää* ja *työnnältää* (harv.).

TIIVISTELMÄ

Murteiden taistelun aika 1820-, 1830- ja jossain määrin vielä 1840-luvulla on epäilemättä tärkeimpiä jaksoja suomen kirjakielen muotoutumisen ja vakiintumisen kannalta. Jakson keskeinen vaikuttaja oli Elias Lönnrot, jonka vahvaa auktoriteettia Kalevalan julkaiseminen entisestäänkin lujitti.

Kalevala ja sen taustalla oleva vanha kansanrunous vaikuttivat myös suoranaisemmin kirjakieleemme. Läntispainotteiseen kirjasuomeen tottuneet saivat huomata, että myös suomen itämurteet ja karjala voivat antaa rakennustarpeita käymistilassa olevalle kirjakielelle.

Äänne- ja muoto-opin kannalta Kalevalan vaikutus kirjakieleen ei ollut kovin suurta eikä pysyvää. Osin VK:n ansioksi voidaan kuitenkin lukea esimerkiksi *ts*-konsonanttiyhtymän vakiintuminen ja abessiivisijan kallistuminen *-tta, -ttä* -päätteen kannalle, ehkä jossain määrin myös tiettyjen prolatiivimuotojen yleistyminen.

Suurin vaikutus Kalevalalla on ollut suomen kirjakielen sanastoon. Laskelmiemme mukaan VK:ssa on 184 sellaista NS:aan päässyttä sanaa, joiden kirjallinen ensiesiintyminen tapahtui juuri VK:ssa, ja lisäksi 197 sanaa, joita on käytetty — paitsi VK:ssa — myös jo ennen Kalevalaa ilmestyneissä kansanrunouskokoelmissa tai muussa 1800-luvun alun kirjallisuudessa mutta ei vielä Ruotsin vallan aikaisissa julkaisuissa. Mukana on yllättävän tavallisiakin sanoja, esimerkiksi *eräs, kuten, järjestää* ja *joten*.

Sananmuodostuksen kannalta Kalevalan merkitys näkyy muun muassa useiden bahuvriihien (esim. *kyrmyńska, märkähattu, sinisukka, tuliterä, tuppisuu*) yleistymisessä. Monet johdostyyppit ovat tulleet suomalaisille tutummiksi nimenomaan Kalevalan ja muiden kansanrunokokoelmien ansiosta. Kalevalassa varsin tavallisia ovat esimerkiksi deminutiivi-

johtimet *-inen, -nen, -ut/-yt*, muista substantiivinjohtimista *-in, -kko/-kkö, -elma/-elmä, -nta/-ntä*, adjektiivinjohtimista moderatiiviset *-hka/-hkä* ja *-hko/-hkö* sekä ekvatiivijohdin *-uinen/-yinen*. Verbinjohtimista VK:n tärkeimpiä ovat frekventatiivijohdin *-ele* ja momentaanijohtimet *-ahta/-ähtä* ja *-ise*.

AINESLÄHTEET

- VON BECKER, REINHOLD: Väinämöisestä. *Turun Viikko-Sanomat* 1820. KKTK 1800.
 GOTTLUND, K. A.: *Otava* 1831, 1832. KKTK 1800.
 ——— PRSPR = *Pieniä Runoja Suomen Poijille Ratoxi* 1. 1818, 2. 1821. KKTK 1800.
 LÖNNROT, ELIAS: *Kantele* 1. 1829, 2. 1829, 3. 1830, 4. 1831. KKTK 1800.
 ——— *Kalevala* 1835–1836 (= VK), 2. painos 1849 (= UK). KKTK 1800.
 ——— Val = *Valitut* 1–5. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1990–1993. KKTK 1800 (2. osasta vain valikoitu sanaluettelo).
 OVS = *Oulun Viikko-Sanomia* 1829–. KKTK 1800.
 RENVALL, GUSTAVUS: *Suomalainen Sana-Kirja* 1823, 1826. KKTK 1800.
 VON SCHRÖTER, HANS: *Finnische Runen* 1819. KKTK 1800.
 SSV = *Sanan Saattaja Viipurista* 1833–. KKTK 1800.
 TOPELIUS, ZACHRIS (vanhempi): SKVR = *Suomen Kansan Vanhoja Runoja, ynnä myös Nykyisempiä Lauluja* 1. 1822, 2. 1823, 3. 1826, 4. 1829, 5. 1831. KKTK 1800.
 TOPPELIUS, GUSTAF 1832: *Oulun kaupunnin palosta 23:na päivänä Touko-kuusa 1822*. Julk. C. E. Bark. Oulusa. KKTK 1800.
 TVS = *Turun Viikko-Sanomat* 1820–. KKTK 1800.
 UK, ks. Lönnrot, Elias: *Kalevala*.
 VK, ks. Lönnrot, Elias: *Kalevala*.

KKTK 1800 = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen korpukset. Atk-tallenne. *1800-luvun kirjasuomi*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Käyttöaika tammi-kuu 1999–helmikuu 2002. Saanti Internet: kotus.fi. Käyttöluvat Internet-osoitteesta kayttoluvat@kotus.fi.

Karjalan kielen sanakirjan käänteisluettelot. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

MUUT LÄHTEET

- AHLQVIST, AUGUST 1871: Muistutuksia. – Aug. Ahlqvist (toim.), *Kieletär* 1 s. 61–63.
 ——— 1878: *Täydellinen Kalevalan sanasto*. Bidrag till kannedom af Finlands natur och folk, utgifna af Finska Vetenskaps-Societen. Tjugondesjunde Häftet. Helsingfors.
 ANTTILA, AARNE 1931: *Elias Lönnrot: elämä ja toiminta I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 190. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 ——— 1935: *Elias Lönnrot: elämä ja toiminta II*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 190. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 HAKANEN, AIMO 1973: *Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 311. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

▷

- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki: Otava.
- HAUTALA, JOUKO 1954: *Suomalainen kansanrunoudentutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 244. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HEINONEN, TARJA 2001: Harmaaturkit herkkusuut — bahuvihiit sanakirjassa ja kieliopissa. – *Virittäjä* 105 s. 625–634.
- HÄKKINEN, KAISA 1996: Kalevalan vaikutus suomen kirjakielen kehitykseen. – Mészáros Edit (toim.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére* s. 119–124. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- JUSSILA, RAIMO 1993: Eräs menestystarina. – *Kielikello* 2 s. 5–8.
- 1998: *Vanhat sanat: vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JUSSILA, RAIMO – LÄNSIMÄKI, MAIJA 1994: *Se siitä. Suomen kielen seksisanakirja*. Helsinki: WSOY.
- KETTUNEN, LAURI 1940: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOLEHMAINEN, TARU 1999: Poliitiikan märkähatut. – *Hiidenkivi* 2 s. 10–11.
- LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 1998: *Kirjasuomen kehitys*. Uudistettu laitos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LEHMONEN, MATTI 1999: *Kalevala savon kielellä*. Jyväskylä: Atena.
- LESKINEN, HEIKKI 1972: Kalevalaiset optatiivimme. – *Virittäjä* 76 s. 398–408.
- LÖNNR. = LÖNNROT, ELIAS 1866–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NIEMINEN, KAI 1999: *Kalevala 1999*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 748. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NS = *Nykysuomen sanakirja I–VI*. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja I–III*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Helsinki: Valtion painatuskeskus 1990–1994.
- PULKKINEN, PAAVO 1986: Kalevala kirjasuomen sanaston lähteenä. – *Virittäjä* 90 s. 278–305.
- RAPOLA, MARTTI 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Tietolipas 22. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1965 (1933): *Suomen kirjakielen historia I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Toinen painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RUOPPILA, VEIKKO 1964: Karjalaisia sanoja Vanhassa Kalevalassa. – *Virittäjä* 68 s. 18–39.
- SAUKKONEN, PAULI – HAIPIUS, MARJATTA – NIEMIKORPI, ANTERO – SULKALA, HELENA 1979: *Suomen kielen taajuussanasto*. Helsinki: WSOY.
- SHELLBACH, INGRID 1964: Die Bahuvihi-Komposita in der alten finnischen Volksdichtung. *Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja* 65. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- SYRJÄNEN, LAINA 1930: Suomen kielen *d* ja Elias Lönnrot. – *Suomi* V: 10.
- TURUNEN, AIMO 1949: *Kalevalan sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 235. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1979: *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.
- Udissanasto 80*. Toim. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kielitoimisto. Helsinki: WSOY 1979.

Vanhan kirjasuomen sanakirja I. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33.
Helsinki 1985.

THE KALEVALA, FOLK POETRY AND WRITTEN FINNISH

The article examines the influence of the Kalevala, especially its first edition (the 'Old Kalevala'), on the formation of written Finnish, looking at phonology, morphology, word formation and, above all, lexical development. The most important research material used is the corpus of nineteenth century texts available through the Research Institute for the Languages of Finland.

The phonological and morphological influences of the Kalevala on written Finnish have neither been very great nor lasting. Nevertheless, developments such as the consolidation of the *ts* consonant combination, the use of the *-tta* and *-ttä* forms for the abessive case, and, perhaps to an extent too, the spread of certain prolativ forms, can all be attributed in part to the Kalevala.

The biggest influence of the Kalevala, however, has been on the lexical development of written Finnish. The writers estimate that the Dictionary of Modern Finnish (1951–1961) contains 184 words whose first literary appearance was in the Old Kalevala, and a further 197 words that were used not only in the Old Kalevala but also before that, in folk poetry collections or other early nineteenth century literature (but not in material published prior to the period of Swedish rule). These include surprisingly common words, such as *eräs* 'a certain, one', *kuten* 'as, such as', *järjestää* 'to organise, arrange' and *joten* '[and] so, thus'. Of approximately 380 neologisms in the Kalevala, 212 (or almost 56 per cent) got as far as the Basic Dictionary of Finnish (1990–1994), which is considerably more concise than the Dictionary of Modern Finnish.

The importance of the Kalevala for word formation can be seen in, for instance, the spread of various bahuvrihi compounds (e.g. *kyrmyńska: bulge + neck* 'a person with a bulging neck'; *tuliterä: fire + blade* 'brand-new', *tuppisuu: case/cover + mouth* 'a taciturn person/tongue-tied'). Many types of derivative have become familiar to Finns specifically through the Kalevala and other folk poetry collections. Especially common examples from the Kalevala include the diminutive suffixes *-inen*, *-nen*, *-ut/-yt*, other nominal suffixes such as *-in*, *-kko/-kkö*, *-elma/-elmä*, *-nta/-ntä*, the moderating adjectival suffixes *-hka/-hkä* and *-hko/-hkö*, and the equative suffix *-uinen/-yinen*. The most important of the verbal suffixes in the Old Kalevala are the frequentative *-ele* and the momentaneous *-ahta/-ähtä* and *-ise*. ■

Kirjoittajien sähköpostiosoitteet (e-mail addresses):

matti.punntila@luukku.com

tissakai@urova.fi